

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Újrajátszani, ami nem történt meg

A performatív műltfikciók nemzetközi és magyar példái

Az újrajátszásokat áttekintő összefoglalások gyakran visszatérő eleme, hogy a művészi célú reenactmentek aligha hoznak létre valódi ismétlést.¹ Alapvetően állnak távol ettől a céljai, hiszen nem lemásolni akarnak egy korábbi – akár művészi, akár másként létrehozott – munkát, gyűjteményt, cselekvést, akciót, gesztust. Nem rekonstruálni akarják egy szinguláris esemény vagy alkotás jelentését, sokkal inkább az originálishoz képest eltérő, de azzal összevethető mai értelem létrehozása érdekli a művészeket. A különbség adódhat egyfelől magából az újramondásból, azaz a narratíva egyes jeleneteiből, amelyeket a résztvevők játszanak el, másfelől az adott projektnek az eredetivel szembeni kritikus pozíciójából, ironikus távlatából. A rekonstrukciós célú történelmi újrajátszások esetében viszont gyakran felmerülhet az autenticitás igénye, hogy a jelenbeli résztvevők minél pontosabban élhessék újra a már elmúltat. Egyrészt az emlékezetben történő, alaposabb rögzítés vágyával, másrészt úgy, hogy újraalkalmazható legyen a múltbeli esemény jelentése az értékrend vagy a kollektív identitás jelenbeli formálásával összefüggésben, harmadrészt pedig műltfeldolgozó,² vagyis terapikus szándékkal – s az utóbbi két lehetőség nemcsak a történelmi, hanem a művészi újrajátszások céljai között is számon tartható. Mindezek érdekében az alkotók és a résztvevők igyekeznek minél hitelesebben rekonstruálni az eredeti kontextust és jelentéseket, ám ők is tisztában lehetnek azzal, hogy az adott történelmi esemény egyedi, és csak elvileg lehetséges megismételni: hiszen egyszer már megtörtént, az újra színrevitel nem ugyanaz lesz, mint a korábbi, nem helyettesíthető az előbbi az utóbbival.³

¹ Lásd például *Reenactments: Medienpraktiken zwischen Wiederholung und kreativer Aneignung*, hg. Anja DRESCHKE, Ilham HUYNH, Raphaela KNIPP, David SITTNER, Bielefeld, Transcript Verlag, 2016; André LEPECKI, *Singularities: Dance in the Age of Performance*, London, Routledge, 2016, 115–143; Stefano MUDU, *Under the Sign of Reenactment = On Reenactment: Concepts, Methodologies, Tools*, eds. Cristina BALDACCI, Susanne FRANCO, Torino, Accademia University Press, 2022, 99–109, itt 99–101. – Magyarul például SÜLI-ZAKAR Szabolcs, *Kiállítás [Műleírások] = Re:Re. Művészi újrajátszás: Az újrajátszás művésze*, szerk. SÜLI-ZAKAR Szabolcs, Debrecen, MODEM, 2023, 180; valamint lásd ehhez a jelen kötetben olvasható tanulmányát is.

² Vö. GADÓ Flóra, *Performatív műltfeldolgozási gyakorlatok: A művészi újrajátszás*, Műértő, 2021/4–5, <https://amu.hvg.hu/2022/02/22/performativ-multfeldolgozasi-gyakorlatok-a-muveszi-ujrajatszas/> (Letöltés ideje: 2024. május 30. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

³ A fenti összefoglalás forrásai: Antonio CARONIA, *Never Twice in the Same River: Representation, History and Language in Contemporary Re-enactment = RE:akt! Reconstruction, Re-enactment, Re-reporting*, eds. Antonio CARONIA, Janez JANŠA, Domenico QUARANTA, Brescia, LINK Editions, 2014, 5–16, főképpen 13–16; Inke ARNS, *Narrative = The Routledge Handbook of Reenactment Studies: Key Terms in the Field*, eds. Vanessa AGNEW, Jonathan LAMB, Juliane TOMANN, London – New York, Routledge, 2020, 152–155,

A megismételhetőség, az újra-játszás kérdésessége vagy lehetetlensége kiemelt módon merülhet fel akkor, ha olyan múltbéli események performatív feldolgozásáról van szó, amelyek bizonyosan nem vagy nem úgy történtek meg, mint ahogyan azokat később újra színre viszik. Pszeudo-historikus újrajátszásoknak nevezhetők e művészeti – noha történelmi reenactmentnek is tűnő – projektek, amiként szintén figyelembe veendőek azok a narratív munkák (a kontrafaktuális történetírás és a fikciós irodalom), amelyek mind azt a látszatot keltik, mintha valóságos eseményeken alapulnának.⁴ Pedig olyan történelmi koholmányok ezek, amelyeknek a hamisítások és médiahoaxok, a meghekkelt képek és filmek, valamint a narratív szövegek ahhoz hasonlóan lehetnek hordozói, ahogyan a valós, vagy annak gondolt történelmi és kortárs események sem közvetlen, hanem mindig is mediatizált élményként, a kurrens tömegmédián keresztül, illetve a tömeges archiválás feldolgozási mechanizmusainak, közvetítőrendszereinek szűrőin át válnak hozzáférhetővé vagy megtapasztalhatóvá számunkra. (Hasonló közvetítettségen keresztül a privát emlékezetünk, így férünk hozzá a saját személyes és családi, kisközösségi múltunkhoz is.)⁵

Ebben a tanulmányban a John L. Austin fogalomhasználatára építő Peter Burke nyomán olyan *performatív közlések*ként értelmezhető aktusokat és artefaktumokat igyekszünk számba venni, amelyek „a múlt nyelvét használják ahhoz, hogy a jelenről mondjanak valamit”.⁶ Ám most csupán olyan külföldi és magyar, művészi és részben amatőr újrajátszásokra, valamint szépirodalmi és történetírói munkákra fókuszálunk, amelyek egészében vagy bizonyos mértékben áltörténelmi, kontrafaktuálisak. Ezeket a – művészeti mezőhöz tartozó, illetve nem művészeti területeken megvalósuló – performatív múltfikciókat az újrajátszás-kutatás (reenactment studies) kevésbé vizsgálta rendszerezett módon.

itt 151; Christina BALDACCI, *Re-Presenting Art History: An Unfinished Process = Over and Over and Over Again: Reenactment Strategies in Contemporary Arts and Theory*, eds. Christina BALDACCI, Clio NICASTRO, Arianna SFORZINI, Berlin, ICI Berlin Press, 2022, 173–182, itt 175–179; Mario CARRETERO, Brady WAGONER, Everardo PEREZ-MANJARREZ, *Introduction: Approaching Historical Reenactments = Historical Reenactment: New Ways of Experiencing History*, eds. Mario CARRETERO, Brady WAGONER, Everardo PEREZ-MANJARREZ, New York – Oxford, Berghahn, 2022, 1–2; Tyson RETZ, *Inside Historical Reenactment = Historical Reenactment*, 149–162, itt 151.

⁴ Boros Lili jelen számban közölt tanulmányában pszeudo- vagy fiktív újrajátszásoknak nevezi ezeket, szembeállítva a rekonstrukciós szándékú történelmi újrajátszásokkal.

⁵ Domenico QUARANTA, *RE:akt! Things that Happen Twice = RE:akt! Reconstruction*, 45–46, 49.

⁶ Peter BURKE, *Co-memorations: Performing the Past = Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin TILMANS, Frank VAN VREE, Jay WINTER, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, 105–118, itt 106.

Pszeudo-historikus művészi újrarátszások

A performatív művészet az utóbbi évtizedekben nem volna működőképes média alapú dokumentáció nélkül, ami korántsem pusztán archiválást jelent, hanem sok esetben éppen a rögzítés az elsődleges célja és megjelenési formája. Ekképpen a – valós/lehetőségek/kitalált skálán mindig kockázatosan elhelyezhető – *történelmi tudás és narratíva*, valamint egy adott *esemény* újrarátszása aligha elválasztható a mediatisáltságtól.⁷ Az effajta újrarátszások egyik jól ismert példája Rod Dickinson és Tom McCarthy *Greenwich Degree Zero* (Greenwich-i nulla fok) című munkája (2006). Az installáció egy olyan esemény hamis, ám lehetséges dokumentációját mutatja be információközlő eszközök (újságok, kivágott cikkek, röpiratok, fotók, filmrészletek, térképek, tárgyak) manipulálásával, amely valójában sohasem történt meg. A francia anarchista, Martial Bourdin a greenwich-i csillagvizsgáló ellen 1894. február 15-én ténylegesen megindított támadása ugyanis kizárólag a művészi újrarátszás interpretációja szerint volt eredményes, a valóságban a terrorcselekmény meghiúsult. A Dickinson–McCarthy-féle projekt azt mutatja, hogy az effajta reenactment gyakorlatában a múltbeli események referenciái, amelyek a jelenben megérthető jelentésért felelnek, csupán a sokféle lehetőség egyikének tekinthetők. Nem rekonstruálnak, hanem azt mutatják meg, hogy mennyire képlekeny és könnyen formálható a múlt.⁸

Dread Scott nagyszabású projektje, az 1811. januári, New Orleans melletti rabszolgalázadást újrarátszó *Slave Rebellion Reenactment* (2019) hasonló elvek alapján formálódott. Ugyanis míg az amerikai történelem legnagyobb rabszolga felkelését néhány nap után leverte az ültetvényesek sebtében felállított milíciája és az orleans-i kormányzó által összegyűjtött erők, kivégezve vagy bebörtönözve a lázadókat, addig a bő 200 évvel későbbi újrarátszás eredményesen végződött. Az eredetihez hasonló nagyszabású, azaz két napon át tartó, több száz, korabeli öltözetet viselő, felfegyverzett, zászlókat lengető, éneklő és jelszavakat skandáló – többségében afro-amerikai – szereplő hosszú folyóparti menetelés után be tudott vonulni a városba, és győzelmesen ünnepelt a történelmi központban. Az éveken át körültekintően előkészített, alaposan és művészi módon dokumentált, filmre is vett, a közösségi médiában szintén nyomon követhető, a társadalmi támogatásra és közösségi bevonódásra nagy hangsúlyt helyező performatív aktus nyilvános vitát generált, és számos izgalmas kérdés megfogalmazását tette lehetővé. Milyen következménye lett volna az Egyesült Államok és a világ történelmére, ha az 1811-es felkelők a valóságban is sikerrel járnak? Mi lett volna, ha nemcsak a saját felszabadításuk sikerül, hanem megszűnik a rabszolgaság is? Miként viszonyultak az újrarátszás 2019-es résztvevői a saját felmenőikhez, illetve az egykori felkelők mai (New Orleans-i

⁷ Inke ARNS, *A történelem megismételi önmagát: Újrarátszás-stratégiák a kortárs (média) művészetben és performanszban*, ford. LAKÓ Zsigmond = *Re:Re. Művészi újrarátszás*, 23, 41; QUARANTA, 45–46.

⁸ Rod DICKINSON, *Projects / Art Works: Greenwich Degree Zero*, 2006. <https://www.rodickinson.net/pages/greenwich/project-greenwich.php>; QUARANTA, 49; Janez JANŠA, SS–XXX – *Die Frau Helga: The Borghild Project Reconstruction* = *Uo.*, 108.

és környékbeli) leszármazottjai ehhez az eseményhez? A diadalmas reenactment hogyan értelmezte át a város tereit, miképpen formálta újra a történelmi és a jelenbeli narratívákat, illetve keretezte újra a közösségi emlékezetet a kortárs társadalmi turbulenciák, rasszista megnyilvánulások és emlékezetpolitikai viták idején?⁹ Scott projektje kiválóan illusztrálja Domenico Quaranta ama megállapítását, hogy a performancia alapú újrajátszások olyan autentikus események, amelyek sokszor nem színházi jellegű térhez kötődnek, hanem a való élet helyszíneire, itt és most történnek, a nézők pedig nem közönségként, hanem tanúkként gondolhatók el.¹⁰

Eva Kernbauer nemrég megjelent monográfiája rögzíti, ami a fent bemutatott két példából is látható: az újrajátszások nemcsak hiteles forrásokon, hanem fikciókon is alapulhatnak, s vihetnek színre áltörténelmi megközelítéseken alapuló elbeszéléseket is. Ekképpen művészi módon jelenítik meg a (korábbi) lehetséget, a jelenhez képest már elmúlt vagy éppen időben párhuzamos alternatívát, amely sokszor utópisztikus, de akár egyszerre közéleti provokáció is lehet.¹¹ Kernbauer egy erősen politikai elkötelezettségű projektet elemez: Yael Bartana művészeti és politikai utópiáját, amely a történelmi traumák gyógyítása és egyszerre mind a tudatos irritáció céljával készült el. Az *And Europe Will Be Stunned* (És Európa meg fog döbbsenni) című munkát (2007–2011) rövidfilm-trilógiában dolgozta fel a művész, ám a projekthez saját honlap és közösségi médiajelenlét, szöveges és vizuális anyagok, valamint számos részvételi performansz, diskusszió és kongresszus kapcsolódott. (A filmtrilógiát először a 2011-es Velencei Biennálé lengyel pavilonjában mutatták be.) A kontrafaktuális projekt szerint egy fiktív szervezet, a *Lengyelországi Zsidó Reneszánsz Mozgalom* arra törekszik, hogy visszajuttassa Lengyelországba azt a 3,3 millió zsidó származású személyt, akiket deportáltak és meggyilkoltak a holokauszt idején. A projekt a kontrafaktuális politikai imaginációt kapcsolta a modernista propagandafilm színrevitelének filmnyelvi hagyományaihoz, helyezte esztétikai összefüggésbe. A „mi volna, ha” / „mi lett volna, ha” kérdésekkel azt firtatta, hogy a *visszatérés* problémája miképpen válna a *jelenben* politikai realitássá: hogyan lehetne gyógyítani a közös lengyel-zsidó traumát? Milyen újabb feszültségeket okozna több millió zsidó hazatérése? Mit jelentene mindez Lengyelországnak a saját történelméhez fűződő konfliktusos viszonya szempontjából? stb.¹² Bartana projektje a művészeti gyakorlatban igazolja Inke Arns ismert felvetését: „a múltra való hivatkozás nem »történelem a történelem

⁹ *Slave Rebellion Re-enactment*. <https://www.slave-revolt.com/>; a művész portfóliója: https://www.dreadscott.net/portfolio_page/slave-rebellion-reenactment/; Adrian ANAGNOST, *Dread Scott's Slave Rebellion Reenactment: Site, Time, Embodiment*, Canadian Art Review, 2021/2, 59–74.

¹⁰ QUARANTA, 49–50.

¹¹ Eva KERNBAUER, *Art, History, and Anachronic Interventions Since 1990*, New York – London, Routledge, 2022, 39–40, valamint lásd még a monográfia *Counterfactual History, Parafiction, and the Critical Ends of Utopia* című fejezetét: 160–172, itt 160–163.

¹² KERNBAUER, 163–171. A projektet követő élénk viták, pozitív és negatív reakciók az aktuális politikai és társadalmi kihívásokról szóltak: a lengyelországi zsidó kultúrához való viszonyról és az antiszemitizmusról, a közel-keleti helyzetről és a cionista mozgalomról, a migrációról és hasonlókról. *Uo.*

kedvéért«, hanem a múltban történtek jelenbeli relevanciájáról szól. [...] a művészi újrajátszások nem a múlt affirmatív megerősítését jelentik, inkább a jelen megkérdőjelezését azáltal, hogy visszanyúlnak olyan történelmi eseményekhez, amelyek kitörölhetetlenül bevésődtek a kollektív emlékezetbe.”¹³

A műltfeldolgozás performatív lehetőségeivel – megemlékezési alkalmakkal, újrajátszásokkal – foglalkozó Peter Burke finomítani próbálta az olyan kulturális antropológusi állításokat, melyek szerint a közösségi ünnepek a konszenzuális meggyőződést viszik színre: a „múlt egyezményes interpretációját”, amely a „jelenre vonatkozó közös nézetekhez” kapcsolódik. Burke ugyanis feltette az alapvető kérdést, hogy „kik azok az »ők«? [...] Nincs kizárva senki az emlékezetközösségből? Mindenki (gazdag és szegény, férfi és nő, idős és fiatal) ugyanazt a történetet mondja el?” Az egyik lehetséges válasz szerint a megemlékezési rítusok valóban hozzásegíthetik a közösséget a konszenzushoz, akik, azonosulva a múlttal, megsemmisítik vagy tagadják az attól való távolságot, illetve a felfogásbeli eltéréseket.¹⁴ Az efféle felfogások úgy értelmezik a történelmi újrajátszásokat, mint „az emlékezet megtestesült és performatív formáit”, szoros összefüggésben azzal, hogy „jelentést adjanak egy közösség múltjának”, s ezzel hozzájáruljanak ahhoz, hogy a felidézett események a közösségi emlékezet integráns részét képezzék.¹⁵ Másfelől viszont – Burke így véli – az emlékezet közösségi színrevitelei, évfordulós ünnepei gyakran éppen „a töréseket vagy repedéseket mutatják meg a közösségen belül”, a résztvevők egymással ellentétes interpretációit ’ugyanazon’ performatív alkalomra vonatkozóan, s Burke szerint mindez kitermelheti az ellenemlékezetek létrejöttét, illetve az emlékezetháborúkat.¹⁶

Kontrafaktuális történetírói és szépirodalmi műltfikciók

Amennyiben a *Greenwich Degree Zero*, a *Slave Rebellion Reenactment*, az *And Europe Will Be Stunned* és az ezekhez hasonló projektek megragadhatóvá tesznek egy olyan pillanatot, amely már a kortársak vagy az utólagos értelmezők számára válaszútként fogható fel, illetve amelytől kezdve az esemény következményei másképpen alakulhattak volna, akkor érdemes figyelni arra, hogy az ilyen áltörténelmi újrajátszások szemlélete érintkezik a kontrafaktuális történetírás felfogásával, valamint az alternatív történelmi narratívákat performáló szépirodalmi művekkel és történetírói munkákkal. Bár az „alternatív”-nak, „virtuális”-nak, „spekulatív”-nak vagy „hipotetikus”-nak is nevezett historikus irányzattal szemben a történészcehen belül máig erős a gyanakvás, és többen ahistorikusnak vélik a „mi lett volna, ha...” kezdetű felvetéseket, viszont a történetírás paradigmaváltásai újabban több szakmabelit nyitottá tettek erre

¹³ ARNS, *A történelem*, 23.

¹⁴ BURKE, 108.

¹⁵ CARRETERO, WAGONER, PEREZ-MANJARREZ, *Introduction*, 5–6.

¹⁶ BURKE, 108.

a populáris regiszterben (cikkek, esszékötetek, internetes oldalak, rajongói közösségek) már több évtizede népszerű felfogásnak az érvényesítésére saját történetírói praxisukban. Persze, az alternatív történetírás lehetőségeit már jóval korábban, legalább Thuküdidésztől, illetve Liviustól kezdve mérlegelték egyes historikusok az elmúlt két és fél évezred során. A 19. század középső harmadától kezdődően pedig az effajta szépirodalmi munkák váltak egyre népszerűbbé. Előbb a napóleoni időket követő Franciaországban jelent meg néhány ilyen – Charles Renouvier regényétől kezdve uchroniának is nevezett – prózai mű. A 20. század elején különösen az angolszász irodalomban terjedő időutazásos elbeszélések egy része szintén figyelembe veendő. Nagyobb számban pedig a század középső harmadának történelmi kataklizmáira (illetve – ezek analógiájára – a korábbi történelmi eseményekre) reflektálva formálódott e műfaj, a 'lehetőség/alternatív világok' fikciós keretében: átfedésben a sci-fi-, a fantasy- és a disztópia-irodalommal, főképpen az USA-ban. Népszerűsége egyik csúcspontjára az 1960-as években ért Philip K. Dick, újabban pedig Philip Roth regényeivel.¹⁷ E hibrid műfajt áttekintve nemcsak azt a kutatói, olvasói tapasztalatot lehet megfogalmazni, hogy az effajta művekben elmosódottabbnak tűnik a határ a fikcionalitás és a realitás között, mint a hagyományos történelmi regényekben és elbeszélésekben, hanem azt is érdemes (nehéz) kérdésként rögzíteni, hogy miképpen lehet egyáltalán felismerni a fikciós szövegekben a kontrafaktualitást, ha a szépirodalmi művek definíció szerint nem lehetnek ténytisztelek.¹⁸

Az alternatív történelmi témákat feldolgozó szépirodalmi szövegek népszerűsége minden bizonnyal hatással volt a – „tény” és a „fikció” szélsőséges elválasztását egyébként is megkérdőjelező – posztmodern történetírás számos képviselője szemléletének és témaválasztásának módosulására a kontrafaktuális történetírás irányába (amiképpen a historikusok munkái is visszahathattak az alternatív történelmi próza alakulására). Kezdetben, az 1990-es évek végétől a későbbi sztártörténész, Niall Ferguson publikált ilyen megközelítésű könyveket.¹⁹ Újabban a teoretikus és módszertani finomítás kerül a középpontba: Alexander Demandt például azt hangsúlyozza, hogy érdemes meghatározni bizonyos, válaszútnak tűnő múltbeli pillanatokat, és a kikövetkeztetett elágazási ponthoz visszamenve alapos érveléssel felállítani az egyes, lehetségesnek gondolt

¹⁷ A történetírói és szépirodalmi munkák áttekintése, az irányzat legfontosabb kérdéseinek számbavétele magyarul: Gavriel ROSENFELD, *Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?”: Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről* [2002], ford. SZÉLPÁL LÍVIA, Aetas, 2007/1, 147–160; CZEGLÉDI ANDRÁS, *Ukrónia és vidéke*, Budapest, Typotex, 2021. – A műfaj történetét egyik legújabb összefoglalása: RYUKTA RAGHUNATH, *Possible Worlds Theory and Counterfactual Historical Fiction*, London, Palgrave Macmillan, 2020.

¹⁸ Andreas Martin WIDMANN, *Kontrafaktische Geschichtsdarstellung Untersuchungen an Thomas Pynchon, Thomas Brussig, Michael Kleeberg Ransmayr*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2009; Kathleen SINGLES, 'What If?' and Beyond: *Counterfactual History in Literature*, *The Cambridge Quarterly*, 2011/2, 180–188.

¹⁹ *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, ed. Niall FERGUSON, New York, Basic Books, 1997; Niall FERGUSON, *The Pity of War*, New York, Basic Books, 1998.

forogatókönyveket, számba venni a meg nem valósult lehetőségeket, hiszen csak ezek alapos végiggondolásával tűnhetnek valószerű alternatíváknak a feltételezett történések.²⁰ Ez a történetírói gyakorlat segítheti a valóban megtörtént (legalábbis: megtörténtként interpretált) események, a lezajlott (azaz: akként értelmezett) folyamatok pontosabb rekonstruálását, az aktorok döntési mechanizmusainak jobb megértését, a mozgatórugók feltárását, valamint elgondolásaik elhelyezését a vakvéletlen és a történelmi determinizmus szélsőségei közötti skálán. Ám a történetírói lehetőségek korlátozottak, hiszen a kontrafaktuális történetírás művelőinek folyamatosan szembesülniük kell azzal az alapvető rendszer- (s még inkább: káosz)elméleti kihívással, hogy egy kikövetkeztetett válaszut feltételezett ösvényén vagy ösvényein elindulva minden egyes lépés után exponenciálisan nő a lehetőségek száma (voltaképpen tehát a kiszámíthatatlanság), így a létrehozott struktúrákban nagy lesz a bizonytalanság. Gyenge történeti referencia esetén vagy ennek teljes hiányában, illetve a 'mit is próbál megérteni a történész?' hermeneutikai szakadékában tehát meglehetősen kétségesnek látszik megbízható modellt alkotni azokról a lehetségesnek vélt kimenetekről, amelyekhez a meghatározónak vélt vagy akként kijelölt múltbéli pillanatok vezethetnek.²¹

Már a 20. század eleji német történetírás több meghatározó mestere – így például Friedrich Meinecke az 1930-as években – hiábalónak, homályban tapogatózásnak és fantáziálásnak nevezte az effajta elágazásokon elinduló történelmi próbálkozást.²² Persze, a legtöbben korábban és őket követően is hasonlóan gondolkodtak, s ezért vállalkozott kevés történész és igen ritkán arra, hogy szisztematikus módon felépítsen egy *virtuális* múltat. Még úgy is, hogy a posztstrukturalista elveket integráló történészek azzal is tisztában vannak, hogy szintén nem vagy alig valamivel lehet pontosabban elbeszélni a „ténylegesen megtörtént” múltat: a „történelmi igazság” hozzáférhetetlen vagy nem is létezik. Hiszen a (bármilyen) történeti narratívák, akárcsak az ezek forrásaikként értelmezett szövegek, képek, filmek stb., egy valaha volt valóságot korántsem megjelenítenek mimetikus módon, hanem – elbeszélői eljárások alkalmazásával – konstruálják azt, elhomályosítva a történetírás és az irodalom elválasztásának Arisztotelész nyomán (egyedi kontra általános; megtörtént kontra valószerű; tényszerű kontra lehetséges) korábban hangsúlyozott határvonalait.²³

A kontrafaktuális történeti értekezésekhez és szépirodalmi művekhez hasonlóan az első fejezetben tárgyalt áltörténelmi újrajátszások alternatív narratíváinak vonatkozásai

²⁰ Alexander DEMANDT, *Ungeschehene Geschichte: Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...?*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. Lásd VARGA Péter András, *Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban*, Magyar Filozófiai Szemle, 2014/4, 31–59, itt 39–41.

²¹ Minderről filozófiatörténeti aspektusból lásd VARGA, passim.

²² Meineckét idézi VARGA, 31–32.

²³ Lásd erről GYÁNI Gábor, *Mimézis és reprezentáció: Tény és fikció kapcsolata = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés búvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Máttyás, VARGA Bálint, Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 11–24.

rendszere a valós (legalábbis valósnak gondolt) történeti események sora. Ezek valamegyes ismerete azért szükséges, mert ekképpen lehetséges az adott irodalmi mű vagy történetírói szöveg, a művészeti vagy pszeudo-historikus újrajátszás résztvevője, illetve nézője számára egyáltalán értelmezhető – azaz valami *ismert és valós referenciához képest eltérő* – a kibontakozó alternatív történeti tabló. Vagyis úgy épülhet fel egy hihető világ a befogadó számára, ha a performálódó forgatókönyv-változat, valamint a múltban és/vagy a jelenben ténylegesen megvalósult szcenárió között érzékelhetővé válik valamiféle *hasadás* vagy *feszültség*: a história „divergálási pontja” (point of divergence), ahogyan Kathleen Singles fogalmaz a kontrafaktuális történetírás és főképpen a történelmi fikció kapcsán.²⁴ Abban mindenképpen egységesnek tűnnek az itt bemutatott kontrafaktuális történetírói irányzat képviselői és a szépirodalmi művek szerzői, elbeszélői, hogy vállaltan a jelenükből tekintenek a múltra, és a történelmet jórészt instrumentumként használják saját koruk megértéséhez.²⁵ E tekintetben hasonlóan prezentistaként gondolkodnak, mint a „re-enactment” fogalom collingwoodiánus értelmezéséből²⁶ kiinduló művészi (és így az első fejezetben értelmezett pszeudo-historikus) újrajátszások alkotói, illetve mint azoknak a történelmi reenactmenteknek a létrehozói, akik szintén jelenbeli relevanciákkal dolgoznak.²⁷

„Mintha”-újrajátszások

Az előző két fejezetben áttekintett pszeudo-historikus újrajátszások, valamint a kontrafaktuális történetírás és szépirodalom narratívái egymáshoz hasonlóan mutatnak jelentős mértékű divergenciát a valós eseményektől, amennyiben a lehetséges kiindulási ponttól kezdve *jelentősen más* („alternatív”) szcenáriókkal számolnak. A fentiekhez képest valamivel kisebb mértékben tér el például a – reenactment-kutatásokban, így jelen kötetünkben is többször elemzett – *Téli Palota ostroma* újrajátszása (1920), mert a referenciaként tekintett „eredeti” eseménnyel *összeegyeztethető* narratívát formált. Mert bár igaz, hogy 1917 novemberében (az orosz naptár szerint október 25-én) az ostrom nem történhetett meg abban a nagyszabású és látványos, dokumentálható, „propagandacélú”²⁸ formában, ahogyan azt három évvel később tömegekkel „újra”játszották, hiszen a Téli Palotát alig védték, feltűnést alig keltő „(nem-)esemény” volt, csupán egy

²⁴ Kathleen SINGLES, *Alternate History: Playing With Contingency and Necessity*, Berlin, Walter de Gruyter, 2013, 7.

²⁵ ROSENFELD, 149, 150.

²⁶ Vö. Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, ford. ORTHMAYR Imre, Budapest, Gondolat, 1987, 114. – Bővebben lásd jelen számban Gyáni Gábor tanulmányát, valamint RETZ, 152–159.

²⁷ Vanessa AGNEW, *History's Affective Turn: Historical Reenactment and its Work in the Present*, *Journal of Theory and Practice*, 2007/3, 299–312.

²⁸ ARNS, *A történelem*, 31.

kisebb puccs zajlott le a helyszínen.²⁹ Azonban ez a politikai-katonai cselekvés mégiscsak megalapozta, hogy az 1920-as újrarájátszás ne legyen radikálisan ellentmondóként értelmezhető az eredeti történéseknek, vagyis a divergencia nem az esemény lényegét, hanem mértékét érinti. Ekképpen a bolsevik propagandistáknak volt miből kiindulniuk, s a minimális referencia jelentősebb következményeihez igazodva vittek színre immár egy nagyszabású eseményt: „újrarájátszva” ezzel a közelmúltat, megformálva a Szovjetunió keletkezési narratíváját, alapítási mítoszát, a forradalom későbbi emlékezetét.³⁰ Ezért a *Téli Palota ostromát* (1920) Sylvia Sasse, illetve Inke Arns „mintha”-újrarájátszás-nak („as-if” reenactment) nevezi, olyan produkciónak, amelyet a bolsevik propagandisták úgy konceptualizáltak, mintha az valaminek a pontos újrarájátszása volna, noha csak színlelték, hogy a három évvel korábbi történelmi esemény megismételt performanciája.³¹

Egyes „mintha”-újrarájátszások – az első fejezetben bemutatott pszeudo-historikus művészi újrarájátszásokhoz hasonlóan – a kommemoráció aktív és dinamikus eszközeiként értelmezhetők: társadalmi jellegű projektek.³² A „mintha”-újrarájátszásokat ugyanis több esetben közéleti relevanciákkal bíró évfordulós alkalom motiválja, amely jubileumokról – a performatív eszközökkel végrehajtott megemlékezési alkalmakat vizsgáló Peter Burke szerint – általánosságban is elmondható, hogy „kevésbé foglalkoznak azzal, ami valójában történt, mint inkább azzal, hogy az emberek miképpen hiszik, vagy hogyan szeretnék elképzelni, ami történhetett”. Burke e megfogalmazását egy olyan kommemorációs hagyomány példájával illusztrálja, amelynek referenciális eseménye számos újabb kutatás szerint „sohasem történt meg”:³³ az az aktus, amikor Martin Luther 1517-ben, Mindenszentek ünnepének előestéjén kiszögezte a wittenbergi Schlosskirche kapujára 95 tételből álló vitairatát, amely a katolikus egyház búcsúcédulákat áruló gyakorlatával, valamint ezzel összefüggésben számos teológiai kérdéssel szemben érvelt.

²⁹ A „(non-)event” kifejezést lásd ARNS, *Narrative*, 153. – A helyzetre vonatkozó magyarázat: „Az Orosz Ideiglenes Kormány székhelyét nem a forradalmi tömegek támadták meg [mint az 1920-as újrarájátszás-kor és majd Szergej Eisenstein 1927-es *Október* című filmjében], hanem a Vörös Gárda maroknyi csapata, amely fogságba ejtette a miniszterek egy csoportját, akik már korábban megadták magukat.” *Uo.*, 152.

³⁰ *Uo.*, 152–154. (Arns az „újrarájátszva a múltat” kifejezést Steve Rushtontól kölcsönzi.)

³¹ Sasse interpretációja szerint az 1920-ban megformált ostrom tömegszínházi funkciója lehetővé tette, hogy a későbbi (nemzetközi) megismétlések modellje legyen, valamint egyfajta „pre-enactment” a (nemzeti) forradalom sikeréhez. SYLVIA SASSE, *Reenacting Revolution? Theater and Politics of Repetition = The Russian Revolution as Ideal and Practice: Failures, Legacies, and the Future of Revolution*, eds. Thomas TELIOS, Dieter THOMÄ, Ulrich SCHMID, London, Palgrave Macmillan, 2020, 35–50, itt 38–39; ARNS, *Narrative*, 153.

³² CARRETERO, WAGONER, PEREZ-MANJARREZ, *Introduction*, 7. – Bill Niven nemrég olyan kutatásokat sürgetett, amelyek azzal foglalkoznak, hogy miképpen lesz a pusztán szemlélődő tevékenységen alapuló, gyakran egy-egy emlékmű körüli közösségi megemlékezésből legalább részben újrarájátszással megünnepeelt alkalom. BILL NIVEN, *On Motives for Reenactment: The Kindertransport = Historical Reenactment*, 19–32, itt 21.

³³ BURKE, 107.

Az egyébként is rendszeresen megtartott egyházi és más kulturális jellegű megemlékezések 2017 októberében kulminálódtak, amikor a reformáció kezdetének 500. évfordulóját ünnepelték. Elsősorban a protestáns világban rendeztek nagyszámú ünnepséget, istentiszteletet, díszelőadást, tudományos konferenciát. Ezeken, valamint a populáris megemlékezési alkalmakon a 95 tétel kiszögezése volt az a gesztus, amelyre a legtöbb esetben utaltak, vagy jelenítették meg vizuális elemként valamiféle újrajátszás formájában. Számos országban idézték fel, illetve élték át protestáns gyülekezetek, egyházi, szakmai és más közösségek az epizódot úgy, hogy kiszögezték (vagy inkább kiragasztották) Luther tételeit, például a saját templomuk kapujára vagy más középület ajtajára. E performatív megemlékezési alkalomhoz kapcsolódóan különböző formájú megemlékezéseket rendeztek: gyakran a búcsúcédulák kérdését és a lutheri teológia néhány más vonatkozását középpontba állító hitvitákat.

A tételkiszögezés lutheri epizódja persze nemcsak a jubileumi évben, hanem korábban és azóta is a reformációtörténet talán legismertebb, legtöbbször hivatkozott emlékezeti eleme, az evangélikus hagyomány és a tágabb protestáns identitás fontos része, s az első centenárium (1617) óta a lutheranizmus képileg is talán legtöbbször ábrázolt jelene. Noha a tételkiszögezés némi nyomára bukkanhatunk 1517 közeléből, az aktussal kapcsolatos megfogalmazásokat először a Luther halála utáni időszakból találunk. A történeti referenciája tehát kérdéses: a nemzetközi kutatások eredményeit mérlegre tevő, a saját vizsgálatait is összegző Ittzés Gábor reformációtörténész szerint „hitelességét jelenleg sem egyértelműen igazolni, sem cáfolni nem tudjuk”.³⁴ Ezért volna érdekes az e jelenetre reflektáló – tág értelemben vett, hiszen történelmi, művészi és amatőr – reenactmenteket számba venni és önálló tanulmányban elemezni: a tételkiszögezésnek legalább az 500. évforduló alkalmából, de akár a korábban és azóta is lezajlott színreviteleinek nemzetközi és hazai példáit. Nemcsak Wittenbergben, hanem az eredeti helyszíntől elszakadva bárhol máshol is – mindenhol elegendő szokott lenni egy-egy középület nagyobb méretű kapujának tér- és időjelölő használata.³⁵ Az újrajátszásokat gyakran amatőrök vitték színre a 2017-es jubileumon (és akár máskor is), inkább ünneplési, illetve vitaindító céllal, s kevésbé művészeti okokból, de azért esztétikai szempontokat is figyelembe véve – és sokszor abban a tudatban, hogy valóban egy megtörtént aktust játszanak újra. (Még vizsgálandók az arányok, de úgy tűnik, hogy az ilyen alkalmak koncipiálói, szervezői és résztvevői sok esetben nem voltak tisztában a történelmi vagy művészi reenactment hagyományával: a gyakorlataival és az eszközeivel, a céljával és a problémáival.) Ezek a tételkiszögező gesztusok

³⁴ ITTZÉS GÁBOR, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?*, Credo, 2017/3–4, 47–63, itt 59.

³⁵ Ízelítőül: a 2017 októberi, nagyszámú németországi újrajátszáson túl érdekes például az Oxfordi Egyetem Történelmi Intézetéhez kapcsolódó oktatók és hallgatók által szervezett reenactment. Ennek rövid dokumentációja: <https://editions.mml.ox.ac.uk/topics/event-details/2017-10-31-2.shtml>, valamint reflexiója: <https://blog.shakespearesworld.org/2017/11/27/remember-remember/> – Magyarországi evangélikus példákat sorol 2017-ből, de korábbit is említ: ITTZÉS, 47–48.

– még ha korlátozott is a történeti referenciájuk – voltaképpen rituális újraelőadások („ritual re-enactments”), mégpedig abban az értelemben, ahogyan Paul Connerton bemutatja a megemlékezési szertartásokat: a definíciója szerint ezek szavakkal és cselekedetekkel ismételt, valamint periodikus jellegű performatív aktusok.³⁶

A reformáció félévezredes jubileumának említett alkalmi a fentebbiekben írottak értelmében „mintha”-újrajátszásokként gondolhatók el. Hiszen bár hiányolhatjuk ezeknek az 1517. október 31-i történeti referenciáját (illetve amennyiben mégis történt aznap tételkiszögezés, akkor pedig figyelmet kevésbé keltő „[nem-]esemény”³⁷ volt), azonban az újrajátszások szcenáriója az 1517. őszi történésektől mégiscsak kevésbé divergált.³⁸ Ugyanis – amint Ittész áttekintése alapján világosan látható – a 95 vitatétel akkor már bizonyosan létezett írásos formában: pontosan október 31-e volt az első dátum, amelyről a tételek teljes szövege adattal igazolható, hiszen Luther ekkor küldte el egy levél mellékletként Brandenburgi Albert mainzi érseknek. Valamint maga Luther is utólag ehhez a dátumhoz kapcsolta a reformok elindulását, a búcsúcédula-árusítással szembeni fellépését, hitvitáit: erről éppen a tizedik évfordulón emlékeztek meg Lutherék Wittenbergben.³⁹ Egyfelől a pontos dátum mítosza, másfelől pedig a tételkiszögezés performatív aktusának kommemorációs hagyománya tehát valóban igyekszik kötődni Luther nyilvános reformatori fellépéséhez. Hiszen annak kontroverzteológiai lényegét, illetve tágabb intervallumát sűríti magába szimbolikus módon, emlékezhelyként – a mainstream hagyományban a centenáriumi évforduló óta, tehát immár több mint 400 éve.⁴⁰

Egy (sosem volt) reformációs hitvita aktualizáló újrajátszása a debreceni líciumfánál

A reformáció félévezredes jubileumának magyarországi megemlékezései közül érdemes figyelembe venni egy 2017. október 28-i debreceni alkalmat is. Itt nem a lutheri tételkiszögezészt felelevenítve ünnepeltek, hanem a város hagyományából választottak egy emlékezeti elemet: a reformáció korához kötött líciumfa legendáját. A 2017. október végi, *Hitvita a líciumfánál: Mai kérdések a reformáció hőskorának hangulatában* című rendezvényt a „Szólj be a papnak” elnevezésű, az év februárja óta működő ökumenikus – református, evangélikus, katolikus – debreceni közösség (2018-tól már bejegyzett

³⁶ Paul CONNERTON, *Megemlékezési szertartások*, ford. NAGY László = *Politikai antropológia*, szerk. BABARCZY Eszter et al., Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 64–82, itt 75–79.

³⁷ ARNS, *Narrative*, 153.

³⁸ A szóhasználat: SINGLES, 7.

³⁹ ITTÉSZ, 49–50.

⁴⁰ Az első centenáriumi szerepéről e folyamatban lásd Wolfgang FLÜGEL, *Konfession und Jubiläum: Zur Institutionalisierung der lutherischen Gedenkkultur in Sachsen 1617–1830*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005.; Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation 1617, 1817, and 1883: Commemoration as an Agent of Continuity and Change = Protestantism after 500 years*, eds. Thomas Albert HOWARD, Mark A. NOLL, Oxford – New York, Oxford University Press, 2016, 25–51; ITTÉSZ, 52–54.

egyesület), illetve annak vezetője, Berecz Péter szervezte és moderálta.⁴¹ A közösség az alapítástól fogva rendez vitaesteket etikai, hitéleti és társadalmi problémákról, mely alkalmakon tudatosan mai nyelven szólalnak meg a kereszténységről, és missziójuk elsősorban a fiatalokra, illetve az egyháztól távolabbi érdeklődőkre irányul. A 2017. október végi alkalmukon – mely a Reformáció Emlékévéhez kapcsolódott, noha annak nem hivatalos programja volt – a reformáció időszakában jellemző hitviták „gyakorlatát”, „atmoszférját”⁴² kívánták feleleveníteni egy rövid dramatizált játékkal, alkalmi színpadon, ám korántsem az autenticitást keresve, hanem a profiljuknak megfelelően aktuális, tehát a mai közönséget érdeklő kérdéseket tárgyalva, némi humorral. Két blokkban szervezték meg az alkalmat: előbb egy félórás, előre megírt, egymással egyeztetett vita zajlott a városi térben, a Szólj be a papnak állandó résztvevői, egy evangélikus és egy református lelkipásztor, valamint egy domonkos szerzetes részvételével.⁴³ Ezután interaktív beszélgetés következett a közeli kávézóban: a három főszereplő válaszolt a közönség spontán kérdéseire (a bálványozás aktualitásairól, teológiai különbségekről, az egyház örök reformációjáról, az emberek személyes megújulásáról).⁴⁴

A Szólj be a papnak közösség a reformációkori hitvita újrajátszásának helyszínéül azt a térséget jelölte ki, amely mellett a debreceni líciumfa (*licium halimifolium*) tenyészik: a Kálvin téren, a Nagytemplomtól mintegy 15 méterre északnyugatra, a Püspöki palota tövében.⁴⁵ A 2017-es esemény annyiban egyedi alkalom volt, hogy a debreceni

⁴¹ A 2017. október 28-i vita Facebook-eseményének leírása: „Hova jutottunk 500 év alatt? Egy kálvinista, egy lutheránus és egy domonkos prédikátor. Megelevenedik a reformáció ősi műfaja. Nyilvános hitvita aktuális kérdésekről. Helyszín a Líciumfa, amely a hagyomány szerint egy 16. századi hitvita nyomán sarjadt ki. Ezt követően kötetlen beszélgetés a résztvevőkkel a Karakter 1517 kávézóban. Szeretettel várunk mindenkit!” <https://www.facebook.com/events/703359656521328> – A 2017. október 28-i vitát két blogbejegyzés vezette fel, ezeket a Facebookon is megosztották. Az első a 17. századi magyarországi felekezeti hitvitákról szólt, azok egymást erősen inszINUÁLÓ jellegét mutatta be röviden: https://szoljbeapapnak.blog.hu/2017/10/17/valogatott_beszolások_a_17_századból; a második viszont a 16. századi felekezeti közötti megbékélés keresésére hozott egy német példát: https://szoljbeapapnak.blog.hu/2017/10/21/a_fiatal_reformator_es_az_idosodo_foapaca_esete

⁴² A fogalomhasználat a Szólj be a papnak közösség „Városom reformációja” című, kreatív debreceni események támogatására kiírt önkormányzati pályázatra beadott koncepcióleírásából származik. Ezúton köszönöm Berecz Péternek, a közösség vezetőjének, az esemény szervezőjének és moderátorának, hogy megismertette velem a pályázati anyagot, illetve szóban is egyeztethettünk a 2017-es alkalom céljairól, lezajlásáról.

⁴³ Berecz Péter emlékezete szerint a félórás, nyilvános hitvita szövegét ő írta meg, egyeztetve a három lelkipásztorral, akik javítás nélkül elfogadták. A szöveg leírata: https://szoljbeapapnak.blog.hu/2017/10/29/korunk_balvanyai_es_az_osi_fa – Berecz szíves közlése szerint az alkalomról nem készült hangfelvétel (ahogyan a *Szólj be a papnak!* rendezvénysorozat egyéb 2017-es rendezvényeiről sem, az archiválás csak a következő évektől vált gyakorlattá).

⁴⁴ Ahogy az előző jegyzetben jeleztük, az alkalom második részét, a kávéházi beszélgetést sem archiválta hangfelvétel, rövid ízelítő viszont megnézhető a YouTube-on: *Hogyan reformálódhatunk meg saját életünkben?* <https://www.youtube.com/watch?v=c3TE9Ko1Qi0>. További forrásunk: az esemény fentebb jelzett koncepcióleírása, valamint Berecz Péter visszaemlékezése.

⁴⁵ A hitvita újrajátszásához hivatalos kérelmet kellett beadni a közterület használatára a Debreceni Közterület Felügyelethez. Ezt a Szólj be a papnak közösség nem tehetette meg, mert csak 2018-tól lett bejegyzett egyesület, ezért a Debreceni Evangélikus Egyházközség intézte. E 21. századi kérelem némiképpen

megemlékezések történetében a líciumfához sosem kötődött ünnepi rítusrend. Az iskolai (Református Kollégium), illetve templomi reformációs alkalmak (minden év október 31-én) az 1880-as évek végén váltak rendszeressé Debrecenben. Az ünneplések szabadtéri helyszíne – amikor a megemlékezés kilépett a Református Kollégiumból, illetve a Református Nagytemplomból – a két épület közötti Emlékkert volt, de nem az átellenben lévő líciumfánál, hanem az Emlékkert 1895-ben felállított Gályarab emlékoszlopánál – koszorúzással, kórusénekekkel, ünnepi beszéddel.⁴⁶

A „semfűsemfű”-nak és „ördögcérná”-nak is nevezett líciumról az alábbi legenda olvasható – kisebb különbségekkel – az odarögzített emléktáblán, a városi útikönyvekben és másutt. Eszerint az 1530-as évekbeli reformáció idején Debrecenben szolgált a hitújítók prédikátora, a „lánglelkű apostol”, Bálint pap. Vele szemben állt a váradi kánoknak is titulált Ambrosius, aki egy hitvita hevében letört egy líciumvesszőt, a földre szúrta, és gúnyosan azt mondta: „Akkor lesz a ti hitetekből valami, ha ez a dudva fává nő.” Erre Bálint így válaszolt: „Akkor fa lesz belőle.” A gally az évszázadok folyamán fává növekedett, amiképpen a református vallás is Debrecenben lett a legvirágzóbb.

A legenda szövegével szemben a példány tényleges elültetését a botanikatörténeti vizsgálatok a 18. század utolsó harmadára datálták: növényteni értékét idős kora és a cserje esetében ritkaságnak számító, fává erősödött habitusa adja.⁴⁷ Egy korábbi, forrásfeltáró kutatásunkból az derült ki, hogy a líciumfa első említései a 19. század utolsó harmadából maradtak ránk, már ekkor „ősi”-ként tartották számon.⁴⁸ Ám még évtizedekig nem bukkant fel a fenti legenda, csupán olyan említésekkel találkozunk, hogy Debrecen első református püspöke, Melius Juhász Péter (1532–1572) ültette. A legenda első írásos megfogalmazása – és nagy valószínűséggel a megformálása is – Ferenczy Ferenc cikke a Debreczeni Képes Kalendáriom 1914-re kiadott kötetében.⁴⁹ Innen vette át aztán számos városi kalauz és más orgánumok. A 20. század második évtizedében történt tehát a hagyomány hobsbawn-i értelemben vett „feltalálása”.⁵⁰

---

humorosnak tűnik a 16. századi debreceni reformációtörténet fénytörésében: hiszen Luther formálódó mozgalmának természetesen nem lehetett területfoglalási engedélyt kérni a térnyeréshez, a nyilvános utcai hitvitához és a líciumfa elültetéséhez, azaz a protestantizmus szárba szökkenéséhez.

⁴⁶ Bővebben lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Emlékezet és térhasználat – Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben a 19. század második felében*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022, 111–143. (*A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése – Debreceni térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején* című fejezet.)

⁴⁷ RAPAICS Raimund, *Öreg fák, ősi legendák*, Természettudományi Közlöny, 1929. december 15., 721–735, a debreceni líciumfáról: 734–735; PRISZTER Szaniszló, *A lícium magyarországi története*, Kitalbelia, 2004/2, 25–30.

⁴⁸ FAZAKAS Gergely Tamás, „Melius fája”: *A debreceni líciumfa elfeledett emlékezeti rétegei*, publikálás előtti kézirat, 2023.

⁴⁹ FERENCZY Ferenc, *Az egyháztéri százados lícium: Debreczeni legenda* = Debreczeni Képes Kalendáriom az 1914. közönséges esztendőre, Debrecen, Debrecen szab. kir. város Könyvnyomda Vállalata, [1913], 118–121.; külön füzetben is kiadták, ugyanazzal a címmel, ugyanazokkal a kiadási adatokkal.

⁵⁰ ERIC HOBSBAWM, *Inventing Traditions = The Invention of Tradition*, eds. ERIC HOBSBAWM, Terence RANGER, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 1–14. – Lásd még Richard BRADLEY, *Commemoration*

A Szólj be a papnak közösség 2017. októberi megemlékezési alkalmát az előző fejezet korábbi példáihoz hasonlóan – ha nem is művészi projektről, hanem voltaképpen társadalmi akcióról és közösségi bevonódásról van szó – lehetséges „*mintha*”-újrajátszásként értelmezni. Ugyanis nincs semmilyen történeti alapja a 16. századi líciumleszúrás performatív aktusának és a hitvitának Bálint pap és Ambrosius kanonok nevű (megnyugtatóan nem is azonosítható) klerikusok között, tehát: „(nem-)esemény”.⁵¹ Viszont a reformációkori hitviták retorikáját korhű(nek mondott) öltözetben felidézni igyekvő 2017-es alkalom mégiscsak kevésbé divergál az eredeti, valós egyháztörténeti scenáriótól: szimbolikus módon sűríti magába a 16. századi Debrecenben és másutt hasonlóan lezajlott szóbeli hitvitákat, ráadásul abban a térségben, amely valóban a vallási történések helyszíne volt akkoriban: az iskola (a későbbi Református Kollégium), a parókiális ház és a Szent András templom (a későbbi Nagytemplom), utóbbiban ráadásul valóban nyilvános hitvitát folytatott Melius Juhász Péter az antitrinitáriusok ellen, igaz, az 1560-as évek elején.

Másfelől azonban, az előző bekezdés megközelítését kiegészítve, ezt a 2017. októberi performatív műltfikciót – jelen dolgozat első és második fejezetében megfogalmazott elvek alapján – *áltörténelmi újrajátszásként* is lehet értelmezni. Ugyanis a szervezők szándéka szerint ez a hitvitázó alkalom sem tért el attól az alapkoncepciótól, amit a Szólj be a papnak közössége folyamatosan felvállal, vagyis az egymást kölcsönösen elfogadó ökumenikus gondolkodás megjelenítésétől. Az esemény pályázati koncepcióleírásában egyrészt általánosságban fogalmazták meg a felekezeti harmóniára vonatkozó meggyőződésüket,⁵² másrészt pedig a megvalósítási forgatókönyvbe írták bele a következőt: „A vita olyan »slusszpoénna« zárul, amely a keresztyénség egységét mutatja fel.” S valóban így is történt: a líciumfa melletti hitvita fentebb már idézett leirata szerint a felekezeti különbségeket egyébként is csak finoman érintő szöveg a három különböző vallású lelképásztor és szerzetes látványos egyetértésével ért véget. A performatív műltfikció zárásaképpen együtt mondtak el egy hitvalló mondatot a 2017-re mindhárom felekezet által aláírt ún. Közös Nyilatkozatból.⁵³ Azáltal tehát, hogy az alkalom szervezői az egyébként ebben a formában sosem létezett polémia újrajátszásából éppen a 16. századi teológiára jellemző erős kontroverziát iktatták ki, s az ökumenizmust hangsúlyozták, *kontrafaktuális jellegű* emlékezési aktussá vált az alkalom. Azért csak ilyen „jellegű”-nek gondolható el, s nem

and Change: Remembering What May Not Have Happened = Places of Memory: Spacialised Practices of Remembrance Form Prehistory to Today, ed. Christian HORNA et al., Oxford, Archaeopress, 2020, 8–17.

⁵¹ ARNS, *Narrative*, 153.

⁵² „Nagy értéknek tartjuk, hogy Debrecenben békésen, testvéri együttműködésben élnek egymás mellett protestánsok és katolikusok és a papok, lelkészek, valamint a hívők együttműködése a gyakorlatban is meg tudja valósítani az ökumenizmust. Ezért az érdemi eszmecsere mellett azt szeretnénk kidomborítani, ami összeköt bennünket.” – részlet a 42. jegyzetben hivatkozott pályázati koncepcióleírásából.

⁵³ „A reformáció jubileumának évében, a reformátorok ökumenikus tanúságtételekének szellemében, évtizedes párbeszéd eredményeként, a Református Egyházak Világközössége 2017. július 5-én csatlakozott csatlakozott a Közös Nyilatkozathoz, amelyet eredetileg a megigazulástan kapcsán a Lutheránus Világszövetség és a Római Katolikus Egyház írt alá 1999-ben. Így ebben a fontos kérdésben már van egységes álláspont.” https://szoljbeapapnak.blog.hu/2017/10/29/korunk_balvanyai_es_az_osi_fa

radikálisan eltérő műftikciónak, mert az újrajátszás nem épített alternatív történelmi szcenáriót, nem vette ki a történelmi képletből a reformációt, és nem gondolt el egy 500 éven át folyamatosan fennálló, utópisztikus, párhuzamos alternatívát, amelyben a katolicizmus egyben maradt volna.⁵⁴ Úgy tűnik értelmezhetőnek tehát, hogy a 2017-es debreceni újrajátszás éppen a katolicizmus és a protestantizmus megosztottsága utáni, poszt-reformációs világot kívánt felépíteni – és a Szólj be a papnak közösség nemcsak az elemzett alkalmon, hanem rendszeresen tesz is e cél elérése érdekében. Ami azt jelenti, hogy csupán kisebb különbségeket mutatnak fel a felekezetek között, és éppen a lényegi egységet igyekeznek hangsúlyozni és megélni. A 16. századi „(nem)-esemény” (a líciumvessző leszúrása és a hitvita) 2017-es újrajátszása esetében érvényes lehet Eva Kernbauer gondolata a politikailag elkötelezett művészi utópiákról, amelyeket nem annyira a „mi lett volna, ha” érdekl, s még nem is a „minek kellett volna lennie”, hanem inkább egy jobb társadalomba vetett remény megfogalmazása.⁵⁵

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

egyetemi docens

Debreceni Egyetem

fazakas.gergely@arts.unideb.hu

Reenacting What Never Happened

International and Hungarian Examples of Performative Past Fictions

Abstract: This paper examines acts and artefacts that can be interpreted as performative statements. I focus on international and Hungarian, artistic and partly amateur re-enactments, as well as on fiction and works of history writing that can be considered pseudo-historical, counterfactual or, in Sylvia Sasse and Inke Arns's term, "as-if"-reenactments in their entirety or to some extent. These performative accounts of the past, both in the artistic and in non-artistic fields, have not been systematically investigated in reenactment studies.

Keywords: artistic and historical reenactments, counterfactual history, pseudo-history, "as-if"-reenactments, rituals

DOI: 10.37415/studia/2024/3-4/162-176.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁵⁴ Ilyen „uchroniát” gondolt el viszont BÍBÓ István, *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra: Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia* = BÍBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990, IV, 265–282.

⁵⁵ KERNBAUER, 160–163.